

УКРАЇНА: ШКІЛЬНІ ВЧИТЕЛЬКИ ТА ВЧИТЕЛІ: ВИСОКОРИЗИКОВАНА РОБОТА ПІД РОСІЙСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ

«Якщо ви хотіли уникнути роботи на окупантів у наново відкритій школі, вам треба було зникнути».

Тетяна, вчителька історії з Херсону, окупованого російськими військами з березня до листопада 2022 року

ВСТУП

Окупація значної частки територій України російськими військами на початку повномасштабного вторгнення у 2022 році призвела до численних порушень міжнародного права прав людини та гуманітарного права. Окупаційна влада вдавалася до залякувань і прямих репресивних заходів (як-от ті, що наведені нижче) для забезпечення покори й лояльності місцевого населення, і багато місцевих мешканців та мешканок виїхали на підконтрольні українському урядові території. Як з'ясувала Amnesty International під час проведення інтерв'ю та інших досліджень, особливу увагу російська армія приділяла окремим категоріям цивільного населення, яких вважала агентами та агентками потенційного спротиву й незгоди. У першу чергу, окупаційна влада відстежувала місцеперебування колишніх військових ЗСУ, Нацгвардії, працівників і працівниць поліції та інших силових структур та ув'язнювала їх. Після них наставала черга осіб на держслужбі, громадських лідерів та лідерок, активістів й активісток, які висловлювали свої проукраїнські погляди.¹ Тих, кого підозрювали в непокорі, піддавали викраденням, насильницьким зникненням, безпідставним затриманням, тортурам та іншим формам жорстокого поводження, а також позасудовим стратам з боку окупаційної влади з метою залякування, забезпечення лояльності й покори,²

Однак однією з категорій людей, ідентифікація та швидкий примус до цілковитої співпраці котрих особливо цікавили окупаційну владу, були вчителі й вчительки. За цим стояв намір окупаційної влади оперативно перевірити школи та запровадити російську шкільну програму на нещодавно окупованих територіях України. Через це директори й директорки та вчительський склад ставали мішенями російських військових. Співпраця й підтримка шкільних колективів були базово необхідними задля забезпечення відвідуваності шкіл учнівством і, відповідно, поширення пропаганди й неправдивих наративів про війну в Україні.

Втім, в багатьох випадках схилити директорів і директорок, вчительок та вчителів до співпраці виявилось серйозним випробуванням. Обіцянки високих заробітних плат та підвищень переконали декотрих, проте цього було недостатньо, щоб повноцінно

укомплектувати школи співробітницями й співробітниками та перезапустити навчальний процес. Тож окупаційна влада вдавалася до погроз, залякувань, шантажу, фізичного насильства та викрадень, намагаючись схилити вчительок і вчителів до співпраці.

Amnesty International провела інтерв'ю з 27 шкільними вчительками й вчителями, директорками й директорами з Харківщини, Запоріжжя, Миколаївщини та Херсонщини в період між травнем та вереснем 2023 року. Вони поділилися своїм досвідом та досвідом своїх колег і колежанок протягом періоду російської окупації, відколи в лютому 2022 року почалося повномасштабне вторгнення в Україну. Різні локації об'єднує те, що окупаційна російська влада дотримувалася там однієї стратегії: перевідкрити місцеві школи для викладання за російською програмою, максимально залучити до навчального процесу вчительок і вчителів, які працювали там до окупації, та різними методами гарантувати покору й співпрацю вчительського складу — як-от залякуванням та погрозами жорстоких розправ, деякі з яких були реалізовані. Усі респондентки й респонденти відмовилися від співпраці та викладання за російською програмою в перевідкритих школах. Унаслідок цього всі вони, зрештою, були змушені виїхати на підконтрольні українському урядові території, де й відбулася більшість інтерв'ю.

ПРАВОВА БАЗА

Міжнародне гуманітарне право (МГП) визначає зобов'язання держав під час збройного конфлікту. За Женевською конвенцією (IV) про захист цивільного населення під час війни окупаційна держава повинна гарантувати цивільним на окупованих територіях ставлення без жодної дискримінації, зокрема, за ознакою раси, релігії чи політичних переконань.³ Конвенція забороняє фізичний чи моральний примус,⁴ як і будь-які «брутальні заходи»⁵ проти цивільного населення. Стаття 50 Конвенції вимагає від окупаційної держави «у співробітництві з державними та місцевими органами влади сприяти належному функціонуванню закладів, відповідальних за піклування про дітей і їхню освіту». Однак у Статті 27 Конвенції прописано принцип, згідно з яким необхідно поважати основоположні права цивільного населення, «зокрема, право на фізичну, моральну чи інтелектуальну недоторканність — базову властивість людини»,⁶ — цієї вимоги слід дотримуватися в процесі управління школами.

За міжнародним гуманітарним правом обов'язок окупантів забезпечувати хороше управління на окупованих територіях поширюється на освіту. Зокрема, Стаття 50 Женевської конвенції (IV) вимагає від окупаційної держави «у співробітництві з державними та місцевими органами влади сприяти належному функціонуванню закладів, відповідальних за піклування про дітей і їхню освіту». У Статті 27 Конвенції прописано принцип, згідно з яким необхідно поважати основоположні права цивільного населення, «зокрема, право на фізичну, моральну чи інтелектуальну

недоторканність — сутнісну властивість людини»,⁷ — цієї вимоги слід дотримуватися в процесі управління школами.

У Статті 51 Женевської конвенції (IV) прописано, що окупаційна держава може примушувати цивільне населення до роботи лише тоді, коли це «необхідно або для забезпечення потреб окупаційної армії, або для забезпечення населення окупованої країни комунальними послугами або продуктами військових дій».

Під час війни також застосовується міжнародне право прав людини, що є комплементарним до МГП. Тож, окрім релевантності МГП, як Росія, так і Україна є державами-учасницями численних міжнародних договорів з прав людини, таких як Міжнародний пакт ООН про економічні, соціальні і культурні права (МПЕСКП), Міжнародний пакт ООН про громадянські і політичні права (МПГПП) і Конвенція МОП про примусову чи обов'язкову працю N 29.

МПЕСКП гарантує всім право на освіту, яка має зміцнювати повагу до прав людини та основоположних свобод, сприяти взаєморозумінню, терпимості й дружбі між усіма націями і всіма расовими, етнічними та релігійними групами і сприяти роботі ООН з підтримання миру.⁸ Згідно зі Статтею 29(с) Конвенції про права дитини «освіта дитини має бути спрямована на: [...] виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і національних цінностей країни, в якій дитина проживає, країни її походження...». Спеціальний доповідач ООН з питань права на освіту наголосив, що право на якісну та інклюзивну освіту не дозволяє пропаганду та/або індоктринацію в будь-яких проявах.⁹ МПГПП забороняє пропаганду війни.¹⁰

В контексті поводження з українськими вчителями та вчительками іншими дотичними гарантіями, що прописані в МПГПП, є права на свободу та особисту недоторканність,¹¹ а також на дотримання й вираження поглядів¹² — і заборона катувань та інших форм жорстокого поводження.¹³

Понад те, МПЕСКП гарантує всім право на працю, яку вони вільно обирають або на яку вільно погоджуються.¹⁴ Це означає, що жодна особа не має бути змушена через застосування до неї сили чи примусу виконувати певну роботу (таку як, у цьому випадку, роботу з вчителювання) супроти її волі.

Хоча російська влада зобов'язана співпрацювати з місцевою владою для організації освіти дітей, вона не може робити це в порушення її зобов'язань за МГП, міжнародним правом прав людини чи відповідними договорами. Згідно з міжнародним правом протизаконно примушувати до співпраці вчительок і вчителів через погрози, торттури та інші форми жорстокого поводження, а також змушувати їх до дій, які порушують права дітей чи їхніх родин, або ж їхні власні права на дотримання й вираження поглядів. У цьому контексті, як наведено нижче, задокументоване дослідження Amnesty International щодо практик із поводження зі вчителями та вчительками на окупованих Росією територіях надає вагомі докази протиправного примусу до співпраці та порушення їхніх прав.¹⁵

Міжнародне право прав людини вимагає незалежного розслідування всіх відповідних порушень, про які відомо, та забезпечення права постраждалих на належний доступ до механізмів правового захисту в підтверджених випадках.¹⁶

ПРИХОВУВАННЯ ВЛАСНОЇ ПРОФЕСІЇ ЧЕРЕЗ СТРАХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ

Вже в травні 2022 року, менш ніж за три місяці після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну, новосформовані місцеві адміністрації, що склалися з колишніх українських чиновників та чиновниць, які обрали чи були змушені співпрацювати з окупаційною владою, почали виходити на зв'язок з вчительським складом, директорами й директорками. План полягав у тому, аби повернути дітей до шкіл у вересні 2022 року. За словами вчительок і вчителів, директорок і директорів, з якими Amnesty International проводила інтерв'ю, та згідно з інформацією з відкритих джерел¹⁷ школи мали перевідкритися для очного навчання та викладання за російською шкільною програмою. Багато педагогів і педагогинь були незгодні на співпрацю, оскільки російська програма містила пропаганду, що виправдовувала російську агресію проти України та перекручувала факти української історії з явною метою індоктринації дітей шкільного віку.¹⁸

Вчителі та вчительки, директорки й директори, з якими Amnesty International проводила інтерв'ю, описували процес перевідкриття шкіл та повернення колишнього персоналу як такий, що відбувався поетапно. Спершу окупаційна влада обіцяла високі заробітні плати підвищення, нові підручники та навчальні матеріали, робила наголос на офіційному російському нарративі про те, що відповідне місто чи село було «звільнене» від української влади, а також запевняла вчителів і вчительок у кращому майбутньому в складі Росії.

Тетяна,¹⁹ вчителька з Запорізької області, розповідала, як під час одних шкільних зборів, які її покликали відвідати, російський солдат сказав: «Як ви? Почувається вільними? Мали б почуватися вільними, ми ж вас звільнили від нацистів, які змушували вас українською говорити». Вона вважає, що присутні представники російських військ були певні, що директори й директорки та викладацький колектив радо співпрацюватимуть з ними та підтримуватимуть їх як у перевідкриття шкіл, так і в питанні запровадження російської шкільної програми.

Однак, коли з'ясувалося, що вчителі та вчительки заледве виявляли ентузіазм викладати за російською програмою під окупаційною адміністрацією — або й не виявляли його зовсім, — влада вдалася до примусу. Зрештою деякі вчителі та вчительки відчували потребу приховувати свою фахову ідентичність.

Світлана,²⁰ 38-річна викладачка української мови та літератури з Миколаївщини, розповіла: «Я дуже боялася, що вони [російські солдати] дізнаються, що я вчителька. Більше навіть через предмет, який я викладаю. Вчителі української та вчителі історії

України були їхніми головними ворогами. [...] Я пояснила своїм дітям, що вони мають казати будь-кому, хто питатиме, що я була прибиральницею в школі».

Ольга,²¹ 40-річна викладачка історії з Харківщини, згадувала з жахом, як російські солдати прийшли до неї додому для безпідставного обшуку житла (загальнопоширена на окупованих Росією територіях практика, за твердженнями різних співрозмовників і співрозмовниць): «Одного разу росіяни прийшли обшукати мою квартиру. Я була перелякана, що вони знайдуть приховані підручники з історії, мапи та всю літературу з української історії, що в мене була. [...] Я бачила, як російські солдати перевертали догори дриґом школу. Першою чергою, вони спалили всі українські книжки, державні символи й мапи» — згадувала вона, кажучи про страх, що її колежанки й колеги, які приєдналися до перевідкритої школи, донесуть на неї. На її щастя, ніщо в її квартирі не привернуло уваги солдатів, і вони просто пішли.

За свідченнями наших співрозмовниць і співрозмовників російські військові застосовували різноманітні тактики для відстежування вчителів і вчительок, шкільного персоналу: деяких ідентифіковували за допомогою місцевих колаборантів і колаборанток, на деяких доносили їхні колеги й колежанки. Окупаційна влада вимагала від директорів і директорок особові справи. Російські військові раз за разом відвідували будинки за адресами, де мали б жити вчителі й вчительки — їм передавали повідомлення через учнів і учениць, сусідів і сусідок та через рідних.

Ольга розповіла, що з часом вона отримала текстове повідомлення від її директора із запрошенням на зустріч у міській раді. Вона не пішла й переїхала жити до своїх сусідів, щоб її не могли знайти вдома.

Олександр,²² директор та вчитель географії з Запорізької області, розповів, що в їхньому маленькому селі всі його знали. Голова окупаційної адміністрації сказав йому ще у квітні 2022 року: «Ми знаємо, що якщо директори погодяться працювати в наново відкритій школі, то всі їхні вчителі підуть за ними». На Олександра чинили тиск, аби він скликав збори у своїй школі у травні 2022 року. На зборах голова адміністрації обіцяв усім тим, хто б погодився почати працювати у перевідкритій школі, заробітну платню в розмірі 100000 рублів (близько 1000 американських доларів) і забезпечення новими книгами й матеріалами для викладання. Олександр відмовився працювати, зіславшись на наявні в нього проблеми зі здоров'ям. Голова адміністрації почав регулярно відвідувати його після цього: «Я боявся кожного звуку машини, що рухалася моєю вулицею» — розповів Олександр Amnesty International. Метою частих візитів було примусити Олександра передати особові справи вчительського колективу його школи. «Я сказав, що, про всяк випадок, спалив усі особові справи на самому початку вторгнення».

Багато вчительок і вчителів, з якими Amnesty International проводила інтерв'ю, були змушені виїхати на підконтрольні українському урядові території протягом літа 2022 року, щоб уникнути роботи у перевідкритих школах.

Тетяна,²³ вчителька історії з Херсона, розповіла, що їй довелось покинути місто у червні 2022 року, оскільки її директорка погодилась на співпрацю та «тиснула [на неї] згодитися працювати у російській школі». Її чоловік, що лишився в місті, був змушений переїхати до своїх батьків, позаяк до їхньої квартири регулярно навідувалися чиновники й чиновниці окупаційної адміністрації та російські військові, розшукуючи Тетяну.

Олена,²⁴ директорка з Запорізької області, поділилися тим, як вона видалила сторінку їхньої школи в соцмережі Facebook, де були світлини й публікації — таким чином більш ускладнивши окупаційній адміністрації ідентифікацію вчителів і вчительок. Вона також розповіла, що жила в постійному очікуванні обшуку житла: «Бути вчителькою під російською окупацією означає жити в одному місці, тримати свій робочий комп'ютер та інші пов'язані з роботою речі в іншому. Ти завжди повинна мати два комплекти персональних гаджетів: один, щоб надавати під час обшуку, а інший для особистого користування».

ПРИМУС ДО СПІВПРАЦІ

Зі свідчень постраждалих Amnesty International задокументувала низку прикладів, коли їх примушували до повернення на роботу в школах проти їхньої волі, застосовуючи різноманітні практики: погрози, залякування, шантаж, цькування та напади. Узяті разом, ці практики надають вагомні докази — які варто було б невідкладно та більш детально розслідувати, — що, радше за все, мали місце порушення Статті 6 МПЕСКП та Конвенції МОП про примусову чи обов'язкову працю, позаяк окупаційна влада докладала зусиль, щоб примусити вчительок і вчителів до праці, для виконання якої ті не пропонували свої кандидатури добровільно, під загрозою покарання, включно зі суворими позасудовими розправами.

«Невдовзі після того, як я відмовився співпрацювати [в питанні перевідкриття школи в окупації], четверо озброєних чоловіків прийшли до мого будинку, — каже Олександр,²⁵ 44-річний директор і викладач географії з Запорізької області. — Двоє потягли мене до моєї машини. Вони били мене своїми гвинтівками. Інші двоє чоловіків залишилися з моєю дружиною. Мене відвезли на подвір'я школи та знову побили. Вони називали мене «фашистом» і «нацистом». Вони вимагали, щоб я прийшов на захід у школі та, таким чином, «схвалив» функціонування школи, попозувавши для світлин з російськими державними символами. Вони хотіли використати ці фотографії пізніше [для шантажу] як доказ мого колабораціонізму та підтримки окупації. Вони погрожували, що тих фото буде достатньо для української влади, щоб довести мою підтримку окупації та ув'язнити мене».

На ранок у день того заходу Олександр отримав «телефонний дзвінок з нагадуванням» від одного зі своїх викрадачів. Він був змушений відвідати захід. Дзвінки та вимоги присутності на шкільних заходах — які, за його словами, були «чистою пропагандою» — тривали доти, доки Олександр не виїхав на підконтрольну

українському урядові територію. Від своїх сусідів він знає, що російські солдати зараз живуть у його будинку без його дозволу.

Перевідкриття шкіл грало ключову роль в індоктринації дітей і було частиною зусиль російських військ із забезпечення лояльності серед цивільного населення на окупованих територіях. Однак це не було б можливим без співпраці директорів, директорок і викладацького складу. Вони були необхідними, щоб гарантувати, що учнівство відвідуватиме уроки в перевідкритих школах, де тепер викладали за російською програмою.

Однак забезпечити співпрацю з боку викладацького складу виявилось значним викликом. Попри те, що деякі директори й директорки, вчительки й вчителі були готові працювати в перевідкритих школах, багато інших були не такими охочими. Як наслідок, окупаційна влада вдавалася до примусу, щоб мати змогу наповнити перевідкриті школи персоналом.

Оксана,²⁶ виконувачка обов'язків директорки з Херсонщини, згадує у своєму інтерв'ю з Amnesty International зустріч з окупаційною адміністрацією: «Вони намагалися вмовити мене три години. Вони не погрожували мені, проте чинили психологічний тиск на мене. Вони казали мені, що Херсонщина стала Росією назавжди, і що Україна покинула боротися за нас. Вони обіцяли мені хорошу зарплатню та застерігали мене, що рано чи пізно я б мала погодитися працювати на них, бо ж я б не вижила без доходу. Також було й емоційне шантажування. Вони казали мені, що я зраджу своїх учнів та учениць, якщо відмовлюся працювати».

На Тетяну,²⁷ заступницю директора з Запорізької області, чинив тиск її директор, який погодився викладати за російською шкільною програмою та працювати в перевідкритій школі, щоб вона пішла за його прикладом. «Ти — частина адміністративної команди. Наш персонал має бачити, що ми єдині. Ти єдина з адміністрації, хто відмовляється співпрацювати та працювати у російській школі, — казав Світлані директор, а також попереджав: — Ти не розумієш повною мірою наслідків своєї відмови». На зустрічі з усім персоналом, однак, Світлана так само відмовилася наново долучатися до роботи в школі. Одинадцятьох інших вчителів та вчительок наслідували її приклад.

Тим, хто відмовлявся співпрацювати, казали писати заяви на звільнення. Однак після цього примус не зупинявся. Представники й представниці окупаційних адміністрацій без попередження приходили до вчителів і вчительок, які звільнилися, інколи по кілька разів на тиждень. Вони надалі погрожували їм тривалим безробіттям, відсутністю можливості отримати соціальну та медичну допомогу, а також включенням до так званих «чорних списків» людей, яким не дозволяли виїжджати з окупованих територій.

Тетяна розповіла Amnesty International, що невдовзі після її відмови працювати в перевідкритій школі до неї звернулася одна з її колишніх колежанок: «Вона знову

казала, що я не розумію наслідків своєї відмови, і що мене можуть відправити на фронт копати траншеї, що мене включають до «чорного списку», і я втрачу свій дім. Я чула чутки, які поширювали в селі, що я зрадила своїх учнів та учениць. Деякі радили мені взагалі не виходити зі свого дому, бо можуть бути наслідки».

Незабаром після зустрічі Тетяна вирішила виїхати на підконтрольну уряду України територію. Того ж дня, як вона поїхала, російські солдати провели обшук в її будинку та допитали її чоловіка про її місцеперебування.

Згідно з деякими історіями, якими поділилися з Amnesty International вчительки та вчителі, ті, хто відмовлявся працювати в наново відкритих школах, та їхні родичі отримували погрози від місцевих чиновників і чиновниць, директорів і директорок. Їм казали, що їх заарештують за «антиросійську пропаганду», розділять з їхніми дітьми або відправлять копати траншеї на лінії фронту чи відбудовувати зруйновані міста. Багатьом казали, що їх виселять з їхніх домівок.

Сергій,²⁸ голова Департаменту освіти в місцевій раді на Запоріжжі, розповів Amnesty International, як у червні 2022 року окупаційна адміністрація його села попереджала його, що, якщо він не проведе зібрання з усім викладацьким колективом з його школи, його «заберуть на підвал» та відправлять «копати сміттєві ями». Він також казав, що багатьом вчителям та вчителькам з його школи погрожували «відвезти в сусіднє місто в комендатуру чи в СІЗО, і що вони можуть ніколи не повернутися».

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Amnesty International закликає російську владу:

- Зупинити агресивну війну Росії проти України;
- Невідкладно забезпечити, щоб дії російських військових та де-факто влади, підконтрольної Росії, повністю відповідали зобов'язанням Росії за міжнародним гуманітарним правом та міжнародним правом прав людини, а зокрема:
- Зупинити індоктринацію дітей та поширення пропаганди з воєнною метою в школах, включно з тими, які працюють на окупованих територіях України, але й у Росії, а також гарантувати, що навчальна програма узгоджена з відповідними освітніми стандартами;

- Гарантувати всім цивільним під їхнім контролем захист від порушень прав людини та інших насильницьких практик, а зокрема:
- Покласти край примусу вчительських колективів, директорів та директорок, решти шкільного персоналу до участі в діях, що суперечать їхнім професійним обов'язкам, або ж до виконання роботи проти їхньої волі, включно з вчителюванням за російською шкільною програмою;
- Провести швидке, прозоре та ефективне розслідування стосовно повідомлень про застосування насильницьких практик, включно з явними порушеннями Статті 6 МПЕСКП і Конвенції МОП про примусову чи обов'язкову працю, і зокрема випадки погроз, залякування, цькування, безпідставних допитів та домових обшуків, протиправного позбавлення волі, тортур та інших форм жорстокого поводження, а також примусових виселень, та у випадках, де це можливо, притягнути винних до відповідальності у справедливих судах;
- і зокрема випадки погроз, залякування, цькування, безпідставних допитів та обшуків житла, протиправного позбавлення волі, тортур та інших форм жорстокого поводження, а також примусових виселень, та у випадках, де це можливо, притягнути винних до відповідальності у справедливих судах;
- Забезпечити, щоб увесь персонал та учнівський склад навчальних закладів мали змогу повноцінно реалізовувати свої основоположні права людини, включно з правами на свободу вираження поглядів і на якісну інклюзивну освіту.

Amnesty International закликає владу України та міжнародну спільноту вжити всіх належних заходів для документування порушень прав людини на окупованих територіях і забезпечення відповідальності за них, а також зробити дієві упереджувальні кроки для захисту постраждалих і свідків у будь-яких майбутніх розслідуваннях. Усі відомі випадки порушень прав людини мають бути розслідувані ефективно та незалежно, як відповідними національними органами влади, так і —

коли це доречно — за участі міжнародних механізмів. Постраждалим від порушень має бути надано право на ефективний доступ до механізмів правового захисту та належні відшкодування.

1 Деталі буде наведено в майбутній публікації Amnesty International про незаконне позбавлення волі цивільних представниками й представницями російських військ та призначених Росією адміністрацій.

2 Amnesty International, Україна: «Він не повернеться». Воєнні злочини в північно-західних районах Київської області, 6 травня 2022 року, індекс: EUR 50/5561/2022.

3 Женевська конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни, Стаття 27.

4 Женевська конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни, Стаття 31.

5 Женевська конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни, Стаття 32.

6 Бази даних міжнародного гуманітарного права – МКЧХ, *Стаття 27, Поводження I, Загальні зауваження, Коментар від 1958 року*, доступ за посиланням: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-27/commentary/1958?activeTab=>.

7 Бази даних міжнародного гуманітарного права – МКЧХ, *Стаття 27, Поводження I, Загальні зауваження, Коментар від 1958 року*, доступ за посиланням: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-27/commentary/1958?activeTab=>.

8 МПЕСКП, Стаття 13(1).

9 Спеціальний доповідач з питань права на освіту, *Роль права на освіту в запобіганні тяжких злочинів та масових чи грубих порушень прав людини*, 29 липня 2019 року, доступ за посиланням: <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-education/role-right-education-prevention-atrocity-crimes-and-mass-or-grave-human-rights-violations>.

10 МПГПП, Стаття 20(1).

11 МПГПП, Стаття 9(1).

12 МПГПП, Стаття 19(1).

13 МПГПП, Стаття 7.

14 МПЕСКП, Стаття 6(1).

15 МОП віднесла примус Росією до роботи працівників і працівниць Запорізької атомної електростанції до категорії примусової праці згідно з Конвенцією про примусову чи обов'язкову працю, адже працівники та працівниці зазнавали погроз і в деяких випадках тортур. МОП дійшла висновку, що це дорівнювало примусовій праці, хоча й визнала, що продовження роботи електростанції попередило будь-які ядерні інциденти. Бриф МОП, *Порушення основоположних принципів і прав під час роботи на Запорізькій атомній електростанції та в місті Енергодар, Україна, тимчасово окупованих Російською Федерацією*, травень 2023 року, доступ за посиланням: [Бриф МОП, Порушення основоположних принципів і прав під час роботи на Запорізькій атомній електростанції та в місті Енергодар, Україна, тимчасово окупованих Російською Федерацією \ Міжнародна організація праці](#)

16 Див. Статтю 2(3) МПГПП.

17 Наприклад, див. де-факто Міністерство освіти на окупованій Росією Херсонщині, «31 вересня освітній процес у Херсонській області повністю переходить на російські стандарти», 31 серпня 2022 року, доступ за посиланням: <https://t.me/depobrherson/90>; Юрій Васильєв, «Херсонські школи позбудуться українських страхів», Рада з зовнішньої та оборонної політики, 4 вересня 2022 року, доступ за посиланням: <https://svop.ru/mains/43174/>; ТАСС, «У Херсонській області сподіваються, що до 1 вересня підручниками з РФ будуть забезпечені всі діти», 18 липня 2022 року, доступ за посиланням: <https://tass.ru/obschestvo/15242405>.

18 [Amnesty International, Україна: Освіта дітей — чергова жертва російської агресії](#), 11 грудня 2023 року, індекс: EUR 50/7508/2023. [Amnesty International](#),

«Україна/Росія: Новий підручник з історії — [кричуща спроба ідеологічної обробки школярів і школярок у Росії та на окупованих Росією українських територіях](#)», пресреліз, 1 вересня 2023 року.

19 Інтерв'ю віч-на-віч з Тетяною, вересень 2023 року, Запоріжжя, Україна. Тут і надалі прізвища не розкриваються, а імена можуть бути змінені задля захисту ідентичності осіб, з якими проводили інтерв'ю, та задля безпеки членів їхніх родин, колег і колежанок, які досі можуть бути на окупованих Росією територіях і під ризиком переслідувань.

20 Інтерв'ю віч-на-віч зі Світланою, вересень 2023 року, Миколаївщина, Україна.

- 21 Інтерв'ю віч-на-віч з Ольгою, червень 2023 року, Харківщина, Україна.
- 22 Інтерв'ю віч-на-віч з Олександром, вересень 2023 року, Запоріжжя, Україна.
- 23 Інтерв'ю віч-на-віч з Тетяною, серпень 2023 року, Херсон, Україна.
- 24 Інтерв'ю віч-на-віч з Оленою, серпень 2023 року, Запоріжжя, Україна.
- 25 Інтерв'ю віч-на-віч з Олександром, вересень 2023 року, Запоріжжя, Україна.
- 26 Інтерв'ю віч-на-віч з Оксаною, серпень 2023 року, Херсон, Україна.
- 27 Відео інтерв'ю з Тетяною, серпень 2023 року.
- 28 Інтерв'ю віч-на-віч з Сергієм, вересень 2023 року, Запоріжжя, Україна.